

**«6D051300 – Әлемдік экономика» мамандығы бойынша
Хамзаева Әсел Уәлитханқызының
философия докторы (PhD) дәрежесін алуға арналған
диссертациясына**

АҢДАТПА

**«Әлемдік валюта жүйесінің даму үрдістері және Қазақстан
Республикасының валюталық саясаты»**

Зерттеу тақырыбының өзектілігі. Қазіргі кезеңде 2007-2008 жж. жаһандық қаржы-экономикалық дағдарыстың салдары жетекші державалардың, интеграциялық бірлестіктердің және т. б. экономикалық саясатының құбылмалылығы, тұрақсыздығы, келіспеуі және қарама-қайшылығымен сипатталатын әлемдік экономикаға теріс әсер етуді жалғастыруда. Мұндай жағдай әлемдік экономикада жаңа қиындықтарға ұшырап, оның болашағын көбінесе белгісіз сипаттайды. Осы белгісіздіктің басты себептерінің бірі болып әлемдік экономиканың долларлануы, дамушы елдердің экономикасына трансұлттық қаржылық институттарының ықпалының артуы, халықаралық капитал ағындарының ырықтандырылуы, қаржы нарықтары мен құралдарының шартты түрде реттелмей кеңеюі әлемдік валюта жүйесінің (ХВҚ) тұрақсыздығы табылады. Бұл жаһандық үрдістер дамушылардың мүдделерін ескерместен, дамыған елдердің пайдасына қаржылық теңгерімсіздік туғызады. Осы факторлардың әсерінің салдарынан өз кезегінде қолдампаздық, сауда, валюта және ықпалшаралық соғыстарға әкелген жартылай орталық және валюта-қаржылық аймақтандырудың дамуы «жаһанданбау» болды. Әлемдік валюта жүйесін реформалау үшін халықаралық тәжірибені ғана емес, сонымен қатар қазіргі заманғы үрдістердің ерекшеліктерін ескере отырып, сапалы жаңа тәсіл қажет. Бұл жаһандық тенденциялар дамушы елдердің мүдделерін ескерместен дамыған елдердің пайдасына қаржылық теңгерімсіздік туғызады.

XX ғасырдың 60-шы жылдарында әзірленген құрылымдық қағидаттарға негізделген және көбінесе мемлекеттердің жекелеген топтарының, бірінші кезекте АҚШ-тың мүдделерін көрсететін қолданыстағы әлемдік валюта жүйесінің (ӘВЖ) реттелмеуі мен тиімсіздігі болып табылады. Бұл жағдайда ӘВЖ реформалау және халықаралық валюта қатынастарын реттеу тақырыбы өте өзекті болып отыр.

Қазіргі заманғы сарапшылар қоғамдастығы ӘВЖ реформалауға әртүрлі тұжырымдамалық тәсілдерді ұсынады. Олардың ішінде айырықша басым халықаралық валюта ретінде доллардың рөлін азайту, көп орталықты әлемдік құрылымды қалыптастыру, халықаралық валюта өтімділігін әртараптандыру мақсатында валюталық бірлестіктерді құру. Бірақ тәжірибе көрсетіп отырғандай, валюта саласындағы интеграциялық топтардың қызметі тиімділігі аз, өйткені валюта саясаты жеке проблема емес, ақша-кредит жүйесінің және тұтастай алғанда экономикалық саясаттың құрамдас бөлігі

болып табылады. Сондықтан валюталық интеграция оның қатысушыларынан келісілген және нақты жолға қойылған бірлескен экономикалық саясатты талап етеді.

Валюта тұрақтылығы сыртқы экономикалық қызмет тиімділігінің және ел экономикасының халықаралық бәсекеге қабілеттілігінің түпкі және маңызды көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Қазақстан Республикасы (ҚР) жаһандық экономикалық жүйенің, оның ішінде Еуразиялық экономикалық одақ (ЕЭО) шеңберіндегі неғұрлым тығыз интеграциялық қатынастардың толыққанды субъектісіне айналды, оның түпкі кезеңдерінің бірі валюталық одаққа көшуді көздейді. Ұлттық валюта-теңге енгізілген сәттен бастап оның тұрақты құнсыздануы әртараптандырылмаған экономика және шикізатқа тәуелділік жағдайында байқалады. Осыған байланысты ұлттық валюта бағамының тұрақтылығы, ұлттық валюта жүйесін дамыту, әлемдік және өңірлік экономикаға интеграциялану перспективалары, сондай-ақ тұрақты экономикалық өсуге қол жеткізу тәуелді валюта саясатының тиімділігі мәселелерін зерттеу өзекті болып отыр.

Диссертациялық жұмыстың тақырыбы көп ғасырлық тарихы бар және экономикалық ғылымдағы әр түрлі дәуірлер мен экономикалық мектептердің көптеген теориялары ұсынылған. Сондай-ақ, халықаралық валюталық қатынастарды реттеудің айтарлықтай практикалық тәжірибесі (1871 жылдан бастап ресми түрде) бар. Осылайша, диссертациялық зерттеуді пысықтау ауқымды теориялық материалды зерттеуді алдын ала анықтады. Алайда, қалыптасқан теориялық бітеме мен іс жүзіндегі тәжірибе жаңа жағдайлардағы мәселені тереңірек зерттеу үшін таңдау себеп болған ХХІ ғасыр экономикасына қарсы шығуға жауап беру үшін жеткіліксіз болды.

Зерттеудің мақсаты мен міндеттері. Диссертациялық жұмыстың **мақсаты** валюталық саясатты жетілдірудің теориялық негіздерін әзірлеу және ҚР валюталық реттеудің тиімділігін арттырудың перспективалы бағыттарын анықтау болып табылады.

Қойылған мақсатқа қол жеткізу келесі міндеттерді қою мен шешуге себепші болды:

- валюталардың, валюталық бағамдардың, халықаралық валюталық реттеудің негізгі теориялық концепцияларын жалпылау;
- қазіргі заманғы әлемдік валюта жүйесінің тұрақсыздығының, негізгі және ұлттық валюта бағамдарының құбылмалылығының негізгі себептерін анықтау;
- әлемдік валюта жүйесін реформалау жөніндегі тұжырымдамалық ұсыныстарды талдау және олардың мүмкін болатын салдарын бағалау;
- ЕАЭО шеңберіндегі интеграциялық үдерістерге қатысты әлеуетті оң және теріс әсерлерді бағалай отырып, Халықаралық валюта бірлестіктерін қалыптастыру және дамыту тәжірибесін талдау;
- Қазақстанның валюталық жүйесін қалыптастыру тәжірибесін жинақтау және ҚР-да валюталық реттеуді жетілдірудің мүмкін бағыттарын анықтау;
- ЕАЭО шеңберіндегі валюталық ынтымақтастық тәжірибесін талдау

және қорыту және валюталық интеграцияның келесі кезеңдеріне өту кезінде болжамды тәуекелдерді бағалау.

Зерттеу объектісі әлемдік валюта жүйесіндегі экономикалық қатынастар кешені болып табылады, ол қазіргі жағдайда үздіксіз және тиімді жұмыс істеуі әлемдік, өңірлік және ұлттық экономикалардың тұрақты және теңдестірілген өсуінің шешуші факторларының біріне айналған бірыңғай жаһандық валюта-қаржы жүйесінің құрамдас бөлігін білдіретін өңірлік ұлттық валюта жүйелерімен байланыстырады.

Зерттеу пәні ұлттық экономикалық мүдделерді қорғау, Жаһандық бәсекелестік жағдайында тұрақты және теңгерімді экономикалық өсу мақсатында ұжымдық немесе ұлттық валютаның тиімді бағамын қамтамасыз етуге бағытталған өңірлік және ұлттық үкіметтердің валюталық саясатын жетілдіруге бағытталған экономикалық қатынастары.

Диссертациялық зерттеудің теориялық және әдіснамалық базасы.

Диссертацияның теориялық негізі ретінде шетелдік және қазақстандық экономист-ғалымдардың классикалық және заманауи еңбектерінде ұсынылған ХВЖ және валюталық-қаржылық реттеуге арналған іргелі зерттеулер алынған. Қорытындылардың негізділігі жалпы ғылыми әдістер негізінде жүзеге асырылды: монографиялық зерттеулер, талдаушылық және жүйелік әдістер, тарихи-логикалық, салыстырмалық, құрылымдық, статистикалық, корреляциялық талдаулар, индукция және дедукция, жүйелендіру, кескіндік талдау әдістері. Экономикалық-математикалық модель ЕАЭО шеңберінде Қазақстанды тереңдете кіріктіру кезіндегі валюталық тәуекелдері талдау және бағалау әдісі ретінде қолданылады.

Ақпараттық-эмпирикалық база шетелдік және отандық ғалымдардың зерттеулерімен, халықаралық және мемлекеттік ұйымдар: Халықаралық валюталық қордың, Дүниежүзілік банк, Халықаралық есеп айырысу банкінің, Алтын жөніндегі дүниежүзілік кеңес, Еуропалық орталық банктің, Англия, Жапония, АҚШ Федералдық резервтік жүйесінің Орталық банктерінің, Қытай Халық банкінің, Тәуелсіз Мемлекеттер Достастығы елдері (ТМД) Орталық банктерінің, Еуразиялық экономикалық комиссияның статистикалық мәліметтерімен және талдаушылық шолуларымен ұсынылған.

Диссертациялық зерттеудің **нормативтік-құқықтық базасы** нормативтік-құқықтық актілермен және халықаралық ұйымдардың ұсынымдарымен, сондай-ақ ҚР ұлттық қаржылық жүйені және сыртқы экономикалық қызметті реттейтін заңнамалық актілерімен ұсынылған.

Ғылыми жаңалығы. Диссертациялық зерттеудің ғылыми жаңалығы келесі нәтижелерді алу болып табылады:

– әр түрлі экономикалық мектептер мен бағыттардың валюталары мен валюталық бағамдарының теориялық тұжырымдамаларын талдау негізінде қазіргі уақытта әлемдік экономикалық ғылымда болашақ ӘВЖ қандай да бір басты тұжырымдамалық пайымы жоқ деген қорытынды жасалды;

– қазіргі заманғы ӘВЖ тұрақсыздығы мен қарама-қайшылығының негізгі себептері дағдарыс жағдайында ақша-кредит саласындағы ұлттық реттеуші органдардың үйлестірілмеген іс-әрекеттері болып табылатыны

анықталды;

– ӘВЖ тиісті реформалаумен және қайта ұйымдастырылуымен ұлттық валюталарға байланыстырылмаған ӘВЖ реформалаудың әртүрлі тұжырымдамаларын талдау негізінде автор тұрғысынан неғұрлым перспективалы Халықаралық валюта идеясы болып табылады деген қорытынды жасалды;

– ЕАЭО аясында валюта саласындағы интеграциялық үдерістерді қарқындету бойынша ұсыныстар әзірленді және жетілген интеграциялық топтардың тәжірибесін ескере отырып ынтымақтастықтың перспективалық нысандары ұсынылды;

– ҚР-да ұлттық валютаның тұрақтылығын нығайту үшін валюта саясаты мен валюталық реттеуді жетілдіру бойынша бірқатар ұсыныстар ұсынылды;

– айырбас бағамының қатерін бағалауды есепке ала отырып, ЕАЭО шеңберінде ҚР мен Ресей арасындағы халықаралық саудаға бірыңғай валютаны енгізуге ықпал ететін теориялық үлгі әзірленді және болжамды перспективада ЕАЭО мүшелеріне бірыңғай валютаны енгізу тиімсіз екендігін көрсетіп отыр.

Қорғауға шығарылатын негізгі ережелер:

– халықаралық валюта қатынастары практикасында айқын көрінген негізгі трендтердің болмауы және келешектің көптеген тұжырымдамалық бағыттары жағдайында ӘВЖ реформалаудың бастапқы кезеңдері ұсынылды;

– қазіргі заманғы әлемдік валюта жүйесінің негізгі себептері мен қайшылықтарын авторлық түсіндіру;

– ЕАЭО аясында валюта саласындағы интеграциялық үдерістерді қарқындету бойынша ұсыныстар;

– ҚР-да валюта саясаты мен валюталық реттеуді жетілдіру бойынша ұсыныстар;

– ЕАЭО аясында бірыңғай валютаны енгізу тиімсіз болып табылатын аралық міндеттерді шешу бойынша ұсыныстар.

Зерттеу нәтижелерінің теориялық маңыздылығы жаһандық және ұлттық ауқымда қаржы саласын тұрақтандыру мақсатымен орын алған халықаралық валюталық тәртіптің проблемалары және әлемдік валюталық жүйенің бұдан әрі дамуының перспективалары туралы жалпы ғылыми түсініктерді кеңейту болып табылады.

Диссертациялық жұмыстың **практикалық маңыздылығы** оның нәтижелерін ҚР экономикалық мүдделеріне орай, ЕАЭО шеңберінде мемлекеттік қаржы құрылымдарының валюталық-қаржылық қатынастарды қалыптастыру мен экономикалық және валюталық интеграцияны тереңдетудің стратегиялық бағдарламаларын жасау кезінде, сондай-ақ «Әлемдік экономика» мамандығының пәндері бойынша кадрларды даярлау және оқу құралдарын әзірлеу кезінде пайдалану мүмкіндігінен тұрады.

Зерттеу нәтижелерінің апробациясы. Диссертациялық зерттеудің нәтижелері мынадай халықаралық ғылыми конференциялардағы талқылаулардан өз көрінісін тапты: «Инновациялық экономика және қоғамды

ізгілендіру: жаһандық әлем және Қазақстан» Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы (Алматы, 2017); студенттер мен жас ғалымдардың «Фараби әлемі» Халықаралық ғылыми конференциясы (Алматы 2017); 3rd international multidisciplinary scientific conference on social sciences and arts SGEM (АВСТРИЯ, 2016); жас ғалымдардың «Қазақстан Республикасындағы тұрақты даму және «жасыл экономика»: жай-күйі және перспективалары» Халықаралық ғылыми конференциясы» (Нұр-Сұлтан, 2015); «Еуразиядағы интеграциялық процестердің инновациялық бағыттары» Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциясы (Нұр-Сұлтан, 2015).

Зерттеу нәтижелерінің жариялануы. Диссертациялық зерттеудің негізгі қорытындылары мен ережелері 10 ғылыми басылымда көрініс тапты, оның ішінде 1 мақала Scopus деректер базасына кіретін халықаралық ғылыми басылымда, 1 – Thomson Reuters деректер базасына кіретін халықаралық ғылыми басылымда, 4 – ҚР БҒМ Білім және ғылым саласындағы бақылау комитеті ұсынған ғылыми басылымдарда, 4 – халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференциялардың материалдары бойынша ғылыми еңбектер жинақтарында жарияланды.

Диссертацияның құрылымы мен көлемі. Диссертациялық жұмыстың құрылымы қойылған міндеттерді шешудің алгоритмін және зерттеу тәртібін, логикасын (қисын) көрсетеді. Диссертация мазмұны, белгілеулер мен қысқартулар, кіріспе, үш бөлім, қорытынды, пайдаланылған әдебиеттер тізімі және алты қосымшадан тұрады. Диссертациялық зерттеудің көлемі 17 кесте мен 8 суреттен тұратын машинамен терілген мәтін 178 бетті құрайды. Пайдаланылған көздер тізімінің 225 атауы бар.